

Релігія як соціальний інститут

Леонід Кондратик –

*доктор філософських наук,
професор, декан факультету
соціальних наук
Східноєвропейського національного
університету імені Лесі Українки,
Луцьк, Україна.
E-mail: leonidko@ukr.net*

У статті доведено, що в релігії через визнання й своєрідне витлумачення іншої реальності (якою вона є реальною для послідовників того чи іншого віровизнання) – Бог, Абсолют, Вищі Сили, перевтілення та ін. – світ постає **прийнятним**, а соціальне життя – **виправданим**. У такій якості релігія – один зі способів упорядкування суспільного життя. Обґрунтовано думку, що релігія як соціальний інститут є сукупністю своєрідних норм і цінностей, у яких утілено значущість певних зразків поведінки як для окремого індивіда, так і для суспільної системи, а отже, його вимоги є важливими, суттєвими для абсолютної більшості представників взаємодії певної суспільної системи. Оскільки релігійні символи належать до макрорівня соціального життя, то *інститут релігії «працює» на соцієтальному рівні й «відповідає» за ті цінності та ритуали, за допомогою яких у суспільстві підтримуються солідарність і згода*. Оскільки функціонування релігії, як і інших соціальних інститутів, пов'язане з цінностями, нормами, ритуалами, символами тощо, то вона має *культурний зміст*.

Received: October, 2016

1st Revision: November, 2016

Asseped: December, 2016

Ключові слова: солідарність, соціальна рівновага, соціальне життя, соціальні функції релігії, соціальний порядок.

Kondratyk Leonid. Religion as a Social Institute. It is proved that in religion through recognition and specific interpretation of another reality (which it is for the followers of a particular religion) – God, the Absolute, the Supreme Powers, reincarnation, etc. – the world appears as acceptable and social life – as justified.

So, religion is one the ways of social life ordering. It is justified that religion as a social institute is a complex of specific norms and values, in which the significance of certain patterns of behavior for both individual and social systems is embodied. So the requirements of that social institute are important and essential for the absolute majority of the representatives of the interaction of a particular social system.

Religious symbols belong to the macro level of social life, which means that the institute of religion «functions» on the societal level and is «responsible» for those values and rituals, with the help of which solidarity and agreement are maintained in the society.

As the functioning of the religion as well as the other social institutes is related to the values, norms, rituals, symbols, and so on, it has a cultural content.

Key words: solidarity, social balance, social life, social functions of religion, social institute, social order.

Кондратик Леонид. Религия как социальный институт. В статье доказывається, что в религии мир оказывается приемлемым, а социальная жизнь – оправданной. Обосновывается положение, что религия как социальный институт является совокупностью своеобразных норм и ценностей, в которых воплощается значимость определенных образцов поведения как для отдельного индивида, так и для общественной системы, поэтому его требования являются важными, существенными для абсолютного большинства представителей взаимодействия определенной общественной системы. Поскольку религиозные символы относятся к макро-уровню социальной жизни, то институт религии «работает» на социетальном уровне и «отвечает» за те ценности и ритуалы, с помощью которых в обществе поддерживаются солидарность и согласие, он также имеет культурное содержание.

Ключевые слова: солидарность, социальное равновесие, социальная жизнь, социальные функции религии, социальный порядок.

Постановка наукової проблеми та її значення. Актуальність дослідження. Релігія – явище багатогранне. Вона постає як тип світогляду або ж як форма суспільної свідомості, чи як психічне явище, а чи як явище культури, а також спроможна постати у вигляді ідеології тощо. А тому релігію досліджують філософи, психологи, культурологи, політологи, історики та ін. Водночас цей феномен

розглядають і як соціальний інститут, зокрема в цьому контексті релігію досліджують соціологи. Нагальність вивчення релігії як соціального явища можна пояснити тим, що вона так чи інакше «вплетена» в соціальні зміни: або як їх фактор, або ж як їх результат. Сучасність підтверджує таке бачення, прикладом чого може бути й український соціум, у якому непередбачливо поєднується діяльність організацій державних, громадських («світських») і релігійних. Така ситуація «підштовхнула» деяких дослідників до думки, що церква і є соціальним інститутом. Однак такий погляд потребує щонайменше уточнення.

Мета статті – означити контури релігії як соціального інституту, а **завдання** – окреслити інституціональні вияви релігії як соціального явища.

Аналіз досліджень цієї проблеми. У соціології немає загальновизнаної дефініції релігії. Зазвичай, релігію ототожнюють із вірою в надприродне, у Бога, для чого існує багато підстав. Інші ж дослідники звертають увагу на те, що є релігії без віри в Бога, а крім того, наголошують: віра є атрибутивною характеристикою людської свідомості, а тому зводити релігію лише до віри не коректно.

Погляди на релігію як соціальне утворення викладено в працях В. Гараджи [4], В. Докаша [5], А. Колодного [6], В. Лубського [8], Н. Соболевої [10] та ін., у яких, крім іншого, висвітлено уявлення зачинателів соціології релігії, а тому немає потреби в детальному аналізі здобутків предтеч цієї дисципліни. Проте ці наукові пошуки потребують конкретизації положення про релігію як соціальний інститут. Зауважимо також, що в літературі немає загальновизнаної дефініції соціального інституту та їх «переліку», а деякі дослідники не визнають релігію соціальним інститутом [3]. У цій статті ми послуговуємося тим визначенням соціального інституту, яке обґрунтував В. Осовський у навчальному посібнику «Соціологія» (за ред. С. Макеєва) [9, с. 136–152].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Багато соціологічних теорій визначають релігію як сукупність символічних форм, що співвідносять людину з граничними умовами її існування. Такими межовими проблемами є народження й смерть, віра та сумнів, вина й каяття, надія та тривога, обмеженість людини й безмежність універсуму тощо. Щонайперше вкажемо на таке: у релігії через визнання та своєрідне витлумачення іншої реальності (якою вона є реальною для послідовників того чи іншого віровизнання) – Бог, Абсолют, Вищі Сили, перевтілення та ін. – світ постає **прийнятним**, а соціальне життя – **виправданим**. *У такій якості релігія – один зі способів упорядкування суспільного життя.*

Релігія відповідає тим критеріям, відповідно до яких, те чи інше соціальне явище вчені визначають як соціальний інститут. Найважливіші серед них такі: тривалість просторово-часової перспективи, тобто історичність; специфічність інституціональної поведінки, яка реалізує взаємозалежність індивідів у системі взаємодії як цілісної соціальної системи; орієнтація на розв'язання головних соціальних проблем, тобто проблем соціетального рівня; культурний аспект регуляції поведінки людей. А зараз спроєкуємо ці положення, які є взаємопов'язаними, на релігію як інституційне утворення.

Отож, у чому виявляється історичність релігії? Передусім, у її надто тривалій історії, сліди якої сягають глибокої давнини існування людства (десь близько 40–50 тис. років), коли зароджуються перші релігійні вірування. Але ж розвинені й звичні сьогодні нам релігійні системи, що охоплюють значні ареали свого побутування, також мають давню історію. Наприклад, буддизм як світова релігійна система виник у 6–5 ст. до н. е.; іудаїзм, що є однією з національних монотеїстичних релігій, починає формуватися 2 тис. років до н. е.; християнство, найпоширеніша релігія в Україні, своїм корінням сягає 1 ст. н. е.; іслам виникає в 7 ст.

Уже з констатації цього факту очевидно, що релігія не є якоюсь тимчасовою чи випадковою подією або ж скороминущим і незначущим явищем. Навпаки, їй властива тривалість просторово-часової перспективи, а отже, вона постає як соціально-історичне явище, доконечний чинник соціального життя.

Звичайно, під впливом формування нових суспільних відносин, культурних змін, духовних трансформацій та низки інших чинників, релігії видозмінювалися, одні релігійні системи поступалися місцем іншим. Але історичність релігії в тому й полягає, що з кожним новим поколінням людей не з'являються обов'язково якісь нові конфесії, системи релігійних вірувань, обрядових форм, а чи ж загальні принципи релігійного світобачення. Усе це передається в спадщину від покоління до покоління, лише дещо видозмінюючись під впливом наявних соціальних умов і

соціальних особливостей своїх нових носіїв. Образно висловлюючись, кожне нове покоління не вигадує релігію, а в процесі соціалізації засвоює, інтерналізує ті релігійні цінності й норми, які наявні в культурі цієї спільноти. А тому нові покоління засвоюють релігію як історичну давність, спадщину батьків, узаконений часом звичай або певний тип світорозуміння та світоставлення.

Отже, релігія як соціальний інститут є продуктом історії. У процесі діяльності, що пов'язана з таким аспектом суспільного життя, як релігія, установлюються *правила поведінки, зразки взаємодії* між індивідами, між особою й спільнотою, між спільнотами, які набувають характеру загально-прийнятих практик, тобто вони *інституціоналізуються* та зберігаються переважно незмінними протягом багатьох поколінь. Можна сказати й так: означені форми свідомості (напр.: вірування, учення) і дій (напр.: ритуал) повторюються й відтворюються суспільством у значній просторово-часовій перспективі. У процесі інституціоналізації зразки дій набувають значущості *норм* або *цінностей*.

Прикладом перших тут можуть слугувати заповіді, догмати, канони, настанови, повчання та под. тієї чи іншої релігії, які мають нормативний характер не лише для служителів культу, але й для віруючих і для багатьох невіруючих та реалізуються в повсякденному житті. Християнство, наприклад, протягом століть продукувало норми взаємин *між різними соціально-демографічними групами* («Старшого не докоряй, але вмовляй, немов батька, а молодших – як братів, старших жінок – немов матірок, молодших – як сестер, зо всякою чистістю» [1 Тим. 5; 1–2]; «Тож, що Бог спарував, – людина нехай не розлучує» [Марк 10,9]), *між групами, які мали неоднаковий доступ до влади, власності і мали різний престиж* («Кожний залишайся в тому званні, в якому був покликаний... У якому стані хто був покликаний, браття, у тому кожен і залишайся перед Богом» [1 Кор. 7: 20–24]), *між особою і владою* («Нехай кожна людина кориться вищій владі, бо немає влади, як не від Бога, і влади існуючі встановлені від Бога» [рим 13]), *між володарем і підвладним («рабом і паном»)* («Усі раби, які під ярмом, нехай уважають панів своїх гідними всякої чести, щоб не зневажалися Боже Ім'я та наука» [1 Тимоф. 6; 1]) тощо. Порушення цих заповідей, як і будь-яких інших соціальних норм, передбачало покарання порушника, тобто інститут релігії застосовував певні *санкції*.

В основу взаємин між людьми, які водночас виступають і підставою їхньої взаємозалежності, християнство кладе й такі чесноти, як благоговіння, блаженство, побожність, покора, праведність, віра, надія, любов та ін. Уважається, що найбільшою християнською цінністю є любов: «Любов довго-терпить, любов милосердствує, не заздрить, любов не величається, не надимається...» (1 П Кор. 13: 4).

Подібні приклади можна навести з інших релігій. Проте варто пам'ятати, що релігійні норми та цінності не завжди однозначні, що їх тлумачення, відбір і використання залежать від соціального простору й часу, у якому вони функціонують; від того, які соціальні групи їх використовують, та від інших чинників. А тому в одному випадку релігійні лозунги використовувалися для соціальних змін, а в іншому – для соціального заспокоєння. Але стократ «просіяні» через історичне й соціальне «сито», володіючи в спільноті статусом *сакральних* і вступаючи у взаємодію з нормами та цінностями інших інститутів, задовольняючи нагальні потреби й інтереси суспільства, вони слугують *соціальному порядку*, тобто є однією з опор *цілісності* соціуму. Наголосимо, що специфічність релігійних норм і цінностей полягає в тому, що вони мають *сакральний* характер, а тому для особи й спільноти вони є непорушними та безумовними. Релігія (унаслідок своєї символічної природи) володіє великим арсеналом для того, аби так обґрунтувати соціально значущі норми й цінності, навести такі доводи для їх істинності (яскравий приклад – Нагорна проповідь Христа), які, по суті, для вірян (і не лише для вірян) не підлягають сумніву. Отже, релігія виступає одним із чинників *суспільної рівноваги*.

У ході суспільного поступу норми та цінності релігії як форми організації суспільних відносин змінюють свою значущість, а тому багато з них, які раніше, наприклад, у домодерних суспільствах мали правовий статус, володіли незаперечним авторитетом у стосунках між людьми, із часом можуть утрачати свої позиції в суспільній взаємодії або ж виступати в якості *традицій*. Наприклад, не всі молодята, які вінчаються, є глибоко віруючими, знають зміст чи тонкощі цього обряду (що засвідчують соціологічні дослідження), але, даючи обіцянку вірності один одному, вони, вочевидь, дотримуються думки про те, що їхнє подружнє життя перебуватиме під захистом якихось вищих сил (Бога, Абсолюту та ін.), буде просякнуте Вищим Смыслом, а тому – виправданим. В означеній якості ця традиція часто вважається джерелом соціальної стабільності й легітимності й у такий спосіб релігія стає причетною до унормування суспільних відносин і в сучасних суспільствах.

Правда, інколи можна почути думку, що в сучасну добу вплив релігії на суспільне життя значно зменшується, а то й зводиться нанівець. Прихильники цього погляду, посиляючись на соціологічні дослідження, як приклад, наводять дані про малу кількість «воцерковлених» людей. Звичайно, у сучасних демократичних країнах, у більшості яких, згідно із законодавством, немає зазіхань держави на роль церкви, а останньої – на функції держави, у яких, за визначенням французького соціолога П. Бурдьє, відбувається «розкладання релігійного» [2, с. 147–156], тобто ті функції, які раніше виконувала релігія, на себе перебирають інші інституції (школи, університети, лікарні, психологічні консультації, соціальні служби тощо) та внаслідок дії низки інших факторів авторитет релігії стає менш відчутним.

У цьому контексті прикметними є й результати соціологічних досліджень, проведених в Україні у 2013 р. Згідно з ними, ту чи іншу міру важливості релігії як життєвої цінності засвідчили 63 % опитаних, проте релігійність не посідає перших позицій у переліку важливих якостей, що їх потрібно виховувати в дітей у сім'ї, а лише – 9–10 позиції. Становлять інтерес й інші дані цього дослідження. Так, порівняно з 2010 р., дещо зменшилася кількість тих, хто вважає, що Церква відіграє в Україні позитивну роль (51 % проти 56 % у 2010 р.). Відповідно, із 27 до 34 % збільшилася кількість тих, хто вважає, що Церква не відіграє помітної ролі.

Однак наведене вище не означає, що релігія як соціальний інститут утратила свою значущість. І в сучасному світі релігія – важливий чинник суспільної взаємодії, здійснює специфічний вплив на інші соціальні інститути.

Для підтвердження наведеної думки звернемося до деяких прикладів. Так, сучасну політику важко уявити поза діяльністю Ватикану, який, зокрема, своєрідно сприяв розпаду комуністичної системи. Багато сучасних політичних партій ґрунтують свою діяльність на християнських цінностях, яскравим прикладом чого є діяльність Християнсько-демократичного союзу й Християнсько-соціального союзу у ФРН. В Україні впливові релігійні організації завжди висловлюють свою думку щодо важливих політичних зрушень, як-от: референдум про незалежність, «Помаранчева революція», «Євромайдан» та ін. І хоча їхнє бачення не є визначальним, але воно відбивається на діяльності державних органів й органів місцевого самоврядування, накладає свій відбиток на позиції політичних сил, модифікує поведінку громадян.

Про вплив релігії на політику свідчить і той факт, що Різдво, Пасха та Трійця вважаються в Україні державними святами. Це означає, що держава визнає релігійні цінності (у цьому випадку – християнські) як такі, що є складовою частиною основоположних ідей організації державності, та закликає своїх громадян утверджувати в суспільному житті добро, правду, любов, викорінювати в міжособистісних і спільнотних стосунках насильство й ненависть. У цьому контексті варто наголосити на одному із засадничих принципів, на якому будується Конституція України, – це «відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та майбутніми поколіннями», – про що йдеться в преамбулі до Основного Закону України [7, с. 3].

А зараз звернемося до інших сфер суспільного життя й побачимо, що навіть у секуляризованому суспільстві релігія виконує свою організаційну роль. Скажімо, християнські свята Різдва, Пасхи, Трійці, що є конфесійними за своєю суттю, здавна вважаються й сімейними: таким чином релігія долучається до становлення та функціонування й сучасного соціального інституту сім'ї. Зауважимо також, що релігійні організації займають принципову позицію щодо абортів, проституції, одностатевих шлюбів, які, на їхню думку, є гріхом і сприяють дезорганізації сім'ї й соціуму в цілому. Сказане сповна стосується впливу релігії й на інші соціальні інститути.

Аби виразніше окреслити значущість релігії в сучасному суспільстві, ще раз звернемося до нашого повсякденного життя. Із релігією, образно висловлюючись, ми «зустрічаємося» повсякчас. Люди живуть у середовищі ікон, хрестів, храмів, міфів, передань, сказань, притч і под., пошановують святих (напр. Св. Миколай), відзначають престольні празники тощо. Очевидно, не всі розуміють релігійний зміст цих образів і дійств. Але уявлення про ці символи, що вкарбовані в соціальній пам'яті поколінь, є однією з підстав конструювання нашого повсякдення й пережиття часу. А тому, коли ми беремо участь, скажімо, в обряді хрещення, незалежно від того, де він здійснюється – у храмі, удома або ж деінде, – ми, фігурально висловлюючись, вступаємо в сакральний простір, у якому наша поведінка докорінно різниться від узвичаєної; коли ж ми, наприклад, святкуємо Воскресіння Христове, то так чи інакше переживаємо сакральний час і це почуття радикально відрізняється від звичного сприйняття часу – минулий, теперішній, майбутній, – бо ж ми якимось звідусю миті вічності. У такій «будові» повсякденності «живуть» віруючі, незалежно від рівня

їхньої релігійності, і зазвичай більшість невіруючих, що й свідчить про фундаментальність релігії як соціального інституту.

Свій вплив на суспільство релігія реалізовує за посередництва системи організацій, і в цьому сенсі соціологи стверджують, що релігія як соціальний інститут є організацією, але жодна з релігійних організацій не може виступати в якості інституту. Сучасні вчені, зазвичай, виокремлюють три основні типи релігійних організацій: церква, деномінація, секта. Різновидами цих об'єднань є релігійна громада, релігійна група, релігійна асоціація, монастир, духовний навчальний заклад, ордени й под.

Нині в Україні, за даними Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України, функціонує понад 50 віросповідних напрямів, у межах яких діє близько 37 000 релігійних організацій. Серед них – понад 200 духовних закладів, більше 13 000 недільних шкіл. У 500 монастирях чернечий послух несуть 6834 ченців. Релігійними організаціями видається близько 400 періодичних видань (див. [12]).

Викликають інтерес результати соціологічних досліджень, проведених у березні 2013 р. Центром Разумкова. Згідно з ними, зберігається високий (порівняно з іншими суспільними інституціями) рівень довіри до Церкви (64 %). Однак Церкву визнають моральним авторитетом лише 50 % громадян, що відчутно менше, ніж маніфестований рівень релігійності (67 %). Певною мірою низький авторитет Церкви дослідники пов'язують із тим, що в Україні, хоч і незначною мірою, усе ж переважає думка, що Церква завжди є радше на боці «сильних і багатих», ніж «бідних і знедолених». До того ж лише 25 % громадян України впевнені, що більшість священнослужителів – глибоко моральні й духовні особи [11].

Згідно з результатами цього ж дослідження, 51 % респондентів вважає, що Церква в Україні відіграє позитивну роль, а 34 % – негативну роль, кількість переконаних у її негативній ролі не перевищує 4 % опитаних.

Саме через організації реалізуються такі основні функції релігії, як соціального інституту:

- *інтегративна*: релігійні цінності та норми здатні забезпечувати соціальну солідарність, злагоду, згуртованість, суспільну рівновагу;
- *світоглядна*: релігія як сукупність символічних форм забезпечує осмисленість людської поведінки, дає розуміння життя, його сенсу перед лицем смерті, страждань, несправедливості. У символах постає така модель світу, яка допомагає віруючим зрозуміти природу світу й смисл людського життя, тобто помістити негативний досвід у рамки загальної картини світобудови, у якій цей досвід знаходить пояснення та яка дає людині емоційну втіху;
- *функція соціального контролю*: орієнтує спільноту діяти відповідно до прийнятих у суспільстві релігійних норм і цінностей та на очікування винагороди за їх дотримання чи санкцій за їх недотримання;
- *регулятивна*: характеризує нормативно-установчий вплив релігії за посередництва системи вимог до поведінки віруючих за допомогою релігійних настанов, переконань, норм, ціннісних орієнтацій.
- *ідеологічна*: релігія виправдовує або ж засуджує наявні соціальні відносини.

Звичайно, функції релігії переплітаються з функціями інших соціальних інститутів, їх намагаються використати різні політичні сили.

Оцінити соціальну роль релігії вкрай складно з огляду на її суперечливість, що пояснюється низкою причин, як-от: побутування релігії в певній культурній традиції; умови зародження й становлення тієї чи тієї релігійної системи; соціальний час і простір функціонування релігії; особа (особи), що в той чи той час скеровують діяльність якоїсь релігійної організації; соціальні носії релігійних ідей; пануюча в суспільстві ідеологія; спосіб тлумачення основоположних істин тощо. Як наслідок, релігія є явищем суперечливим, а отже, суперечливий і її соціальний вплив.

Потрібно наголосити, що суперечливість міститься в самому осерді релігійної системи як такої. Наприклад, один із парадоксів християнського світогляду – одночасна тотожність і відмінність видимої та невидимої Церкви (тобто Церкви як ідеї та Церкви як емпіричної реальності). А тому академік С. Аверинцев слушно зауважує, що суспільна орієнтація варіантів і проявів християнства в усі часи його існування була й лишається до сьогодні вельми суперечливою, виявляючи внутрішню біполярність християнського світогляду [1, с. 227–236].

Звичайно, «полювання на відьом», знищення іновірців, розпалювання міжрелігійної ворожнечі, зневага до науки, тортури як аргумент проти вільнодумства, обґрунтування кричущої соціальної нерівності й под. є «чорними сторінками» історії будь-якої релігії та релігійної організації.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Із наведеного очевидно, що *релігія як соціальний інститут є сукупністю своєрідних норм і цінностей, у яких утілено значущість певних*

зразків поведінки як для окремого індивіда, так і для суспільної системи, а отже, його вимоги є важливими, суттєвими для абсолютної більшості представників взаємодії певної суспільної системи. Урахувавши це та взявши до уваги наведене вище твердження, що релігійні символи належать до макрорівня соціального життя, робимо висновок, що інститут релігії «працює» на соціальному рівні й «відповідає» за ті цінності та ритуали, за допомогою яких у суспільстві підтримуються солідарність і згода. Оскільки функціонування релігії, як і інших соціальних інститутів, пов'язане з цінностями, нормами, ритуалами, символами тощо, то він має культурний зміст.

Отже, тривалість у просторі й часі, специфічність інституціоналізації зразків поведінки, орієнтація на підтримання в суспільстві солідарності та згоди за допомогою своєрідної сукупності цінностей і ритуалів, культурна легітимність у соціумі характеризують релігію як соціальний інститут.

Джерела та література

1. Аверинцев С. Софія-Логос. Словник / С. Аверинцев. – К. : Дух і Літера, 2004. – 640 с.
2. Бурдьє П. Начала / П. Бурдьє : [пер. с фр. Н. А. Шматко]. – М. : Socio-Logos, 1994. – 228 с.
3. Войтович С. Соціальні інститути суспільства: рід, влада, власність / С. Войтович. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 1998. – 170 с.
4. Гараджа В. Социология религии : учеб. пособие для студ. и асп. гуманит. спец. / В. Гараджа. – М. : Аспект Пресс, 1995. – 239 с.
5. Докаш В. Соціологія релігії : навч. посіб. / В. Докаш. – Чернівці : Чернівець. нац. ун-т, 2010. – 256 с.
6. Колодний А. Історіософія релігії / А. Колодний. – К. : УАР, 2013. – 386 с.
7. Конституція України: (прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996). – К. : Преса України, 1997. – 80 с.
8. Лубський В. Соціологія релігії / В. Лубський // Соціологія : короткий енцикл. слов. – К. : Укр. центр. духовн. культури, 1998. – 736 с.
9. Осовський В. Соціальна організація та соціальна інституція / В. Осовський // Соціологія : навч. посіб. / за ред. С. О. Макеєва. – К. : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1999. – 344 с.
10. Соболева Н. Соціологія суб'єктивної реальності / Н. Соболева. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2002. – 296 с.
11. Соціологічне дослідження «Чи довіряєте Ви церкві» (2000–2016) [Електронний ресурс] / Центр Разумкова. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=1125
12. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2016 р.) [Електронний ресурс] / Релігійно-інформаційна служба України. – Режим доступу : <http://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2016/63055/>

References

1. Averintsev, S. (2004), *Sophia-Logos. Dictionary*, Kyiv : Spirit and Letter, 640 p.
2. Bourdieu, P. (1994), *Choses dites*, transl. by Shmatko N. A., Moscow : Socio-Logos, 288 p.
3. Voytovych, S. (1998), “*Social institutions of society: genus, power, possession*”, Kyiv : NAS Ukraine, Institute of Sociology, 170 p.
4. Garadzha, V. (1995), *Sociology of Religion*, Moscow : Aspect-Press, 239 p.
5. Dokash, V. (2010), *Sociology of Religion*, Chernivtsi : Chernivtsi National University, 256 p.
6. Kolodny, A., (2013), *Historiosophy Religion*, Kyiv : UAR, 386 p.
7. *The Constitution of Ukraine* (1996), adopted at the fifth session of the Verkhovna Rada of Ukraine on 28 Jun. 1996, Kyiv : Ukraine Press, 80 p.
8. Lubskyy, V. (1998), *Sociology of Religion, Sociology: a brief Encyclopedic Dictionary*, Kyiv : Ukrainian. Center of Spiritual Culture, 736 p.
9. Osovskyy, V. (1999), *Social Organization and Social Institution, Sociology*, ed. by S. Makeev, Kyiv : M. P. Bazhan "Ukrainian Encyclopedia", 344 p.
10. Soboleva, N. (2002), *Sociology of Subjective Reality*, Kyiv : NAS of Ukraine, Institute of Sociology, 296 p.
11. The survey "Do you trust the church?" (2000-2016), *Razumkov Centre*, http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=1125
12. Religious Organizations in Ukraine (January 1, 2016), *Religious Information Service of Ukraine*, <http://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2016/63055/>